

Vidjeli smo već da su sintagmatski odnosi između morfemâ usmjereni. U našem su jeziku, na primjer, usmjereni tako da se gramatički morfem nalazi uvijek iza leksičkog. Bez poznavanja toga gramatičkog pravila ne bismo mogli dobro sastaviti hs. morfeme u riječi. Kad dakle izaberemo leksički i gramatički morfem, moramo ih složiti baš tim redom (npr. *brz-a*).

Ali postoje gramatička pravila i o izboru morfemâ (možemo npr. izabrati *brz-im konj-em*, ali ne možemo *konj-im brz-em*). Poznavanje upravo takvih pravila otvara najšire horizonte u tvorbi riječi.

Riječ *nožići* ima tri morfema: *nož/ić/i*. Prvome je sadržaj »oruđe i oružje za rezanje, siječenje, struganje i bodenje«, drugome »deminucija«, a za treći već znamo da je »nom. pl. im. muš. roda«. Dakako, u hs. jeziku ne iskazuje se deminucija samo morfemom *ić*; u muškom je rodu jednako tako običan i morfem *čić* (pored još nekih). Kad dakle znamo da npr. *ić* i *čić* služe za umanjenost, vrlo ćemo lako, ako nam ustreba, napraviti deminutiv i od onih leksičkih morfema koje možda nikada nismo čuli u deminutivnu obliku: *topić* (mali top), *žiletić*, *matić* (prema *mat* u šahu), *Golijatić* ili *šoferčić*, *telefončić*, *upraviteljić* itd.

Riječi su, kao što vidimo, konstrukcije napravljene od morfema prema određenim pravilima. Iz toga izlazi da riječi tvorimo sami. Da bismo to mogli, potrebno je znati pravila o povezivanju morfema.

Sasvim je sporedno što možda ni u kojem rječniku nećemo naći npr. riječ *topić*; važno je da znamo da u hs. jeziku postoji u imenica muškog roda tip koji bismo mogli definirati kao »korigenski morfem + *ić*«. Naša definicija nije jednostavno ništa drugo nego određeno gramatičko pravilo hrvatskosrpskog jezika. I to je dovoljno da budemo sasvim sigurni u ispravnost stvorene riječi. U takvim smo slučajevima navikli da kažemo obično da je riječ napravljena »u duhu jezika«.

UPOTREBA I SINTAKTIČKA VRIJEDNOST IMPERFEKTA U DONČEVIĆEVIM »MIROTVORCIMA«

Mate Šimundić

I

Već dugo vlada ustaljena tvrdnja da je imperfekt glagolsko vrijeme u odumiranju ili je gotovo iščezao iz književnog jezika. U svima gramatikama, kad se piše o imperfektu, obično se spomene da je u jeziku starijih vremena bio dosta čest, a u današnjosti rijedak. Privirimo li u najnovije gramatike, pa i članke gdje se raspravlja o ovome pitanju, naći ćemo to određeno rečeno. Evo nekih mišljenja: »U današnjem književnom jeziku imperfekt se rijetko ili ni-

kako ne upotrebljuje«. ¹ Ili: »Imperfektom se izriče prošla nesvršena radnja. Taj glagolski oblik rjeđe se upotrebljava u svakidašnjem govoru, a nije čest ni u djelima novijih pisaca.« ² U članku »Problemi norme u književnom jeziku« Milka Ivićeva kaže slijedeće: »Adekvatna normativna gramatika mora povesti računa o hijerarhizaciji onih jezičkih pojedinosti koje ozakonjuje striktnim pravilima. Kao što je već u našoj lingvističkoj javnosti primećeno, nedopustivo je i dalje tretirati u istoj ravni upotrebu perfekta, gramatičke kategorije prisutne u svim vidovima standardnog jezika, i imperfekta, koji je, zbog svoje izrazite stilističke obojenosti, marginalna kategorija, isključena iz većine onih komunikacionih područja koja su obuhvaćena jezičkim standardom.« ³

Usporede li se obje definicije iz gramatika, može se reći da se u bitnome slažu, ali je druga potpunija jer razlikuje imperfekt u govoru i pisanom jeziku. A to su dvije kategorije. Da su možda ovo imali u vidu pisci spomenute Grammatike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, pretpostavljam kako ne bi izrekli onako prestrog sud o upotrebi imperfekta u suvremenome književnom jeziku. Prateći stanje imperfekta u hrvatskoj književnosti između dva minula rata i poratnoj, opazio sam da se jedni književnici služe njime prilično i bez posebne obojenosti, u drugih je rijedak ili ga uopće nemaju (premda se u govoru njihova rodnog kraja ovo vrijeme čuje), a u nekih je donekle stilistički obojen. Iz ovoga proistječe da je zaključak M. Ivić samo djelomično tačan. Stvar ipak nije tako jednostavna kako bi se moglo pomisliti na temelju njezine tvrdnje i definicija u gramatikama. S druge strane, sintaksa imperfekta (a s njime obično i aorista) čestim je predmetom naučnih istraživanja baš u novijem vremenu. ⁴

U Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika ⁵ Tomo Maretić nalazi da imperfekt služi u pripovijedanju događaja koji su u prošlosti trajali, koji su se običavali događati i onih što su se ponavljali, zatim savjetuje: »... nema sumnje, da ga je dobro uzimati i u pripovijedanju, javljanju, spominjanju (...), isto tako kad se što kazuje u čudu, u ljutini, u žalosti ili prekoravajući koga i u pitanjima«. Zatim je naveo primjere za gnomski, modalni i prezentski imperfekt. Maretić nije možda ulazio u sve nijansiranosti značenja

¹ Brabec-Hraste-Živković: Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, izd. 1958, str. 244.

² Težak-Babić: Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika, izd. 1966, str. 242.

³ Jezik, XIII, str. 6.

⁴ Mihailo Stevanović: Oko značenja imperfekta (Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu IV-2, str. 117-142); - Način određivanja glagolskih oblika (Južnoslovenski filolog, XXII, 19-48), Aleksandar Stojićević: Značenje aorista i imperfekta u srpskohrvatskom jeziku, Ljubljana 1951, Milka Ivić: Sistem ličnih glagolskih oblika za obeležavanje vremena u srpskohrvatskom jeziku (Glasnik Filozofskog fakulteta u Novom Sadu III, 139-152), Jovan Vuković: Sintaksička vrednost imperfekta u srpskohrvatskom jeziku (Radovi Naučnog društva BiH III-2, 145-246); - Povodom najnovijih radova i interpretacija posvećenih imperfektu i aoristu (Radovi Naučnog društva BiH XVII-6, 19-50).

⁵ Izdanje 1931, str. 534-536.

imperfekta, niti je stvarno mogao zbog ograničenosti izvora iz kojih je crpao građu. No bez obzira na to on i danas može poslužiti kao osnovno polazište za ispitivanje suvremene upotrebe imperfekta.

II

Primjer sintaktičke vrijednosti i raznolikosti imperfekta u suvremenoj književnosti pokazat ću na Dončevićevu romanu, objavljenom prije desetak godina (prvo izdanje, Zagreb, 1956, 325 stranica). U njemu je imperfekt upotrijebljen tačno 205 puta, od čega 159 od glag. biti (jesam), ostalih 46 od različitih glagola. Svakako perfekata i aorista postoji osjetno više u djelu tako da je po učestalosti upotrebe prošlih vremena imperfekt na trećem mjestu; na zadnjem je pluskvamperfekt. U svemu uzevši, nije mnogo za jedan opsežan roman, kakav su Mirotvorci, ali je ipak dovoljno da se ne može olako prijeći preko toga podatka, zanemariti ga, to više što je imperfekt ovdje veoma funkcionalan. Ponajviše se sreće u složenim rečenicama, manje u nesloženim. Vrijedno je spomena da imperfektu u složenoj rečenici, ako sam nije u prvjoj, prethodi u većini aorist, perfekt, pridjev radni i onda prezent trenutnih glagola. Mislim da nije moguće govoriti o nekakvoj usporednosti dviju ili više preteritalnih radnja, već u pripovijedanju pisac time izbjegava jednoličnost stila. Nema tragova arhaične boje imperfekta niti svečana ili deklamatorskog tona; ovdje je imperfekt u cjelovitosti suvremen, tj. oslobođen svake patine prošlosti. S obzirom na zadovoljavajuću brojčanu zastupljenost imperfekta može se očekivati i nešto šira sintaktička raznolikost.

1. Imperfekt najviše dolazi u pripovijedanju: njegova je radnja u prošlosti trajala ili se ponavljala, a završila je do onog trenutka kad se o njoj govori. U stvari, ovo je pravo imperfektno značenje, sintaktički indikativ:

a) Imperfekt pom. glagola biti stoji u nekoliko neproširenih rečenica: *Bijaše* pospana (93. i 97). *Bijaše* prazan i prašan (177). *Bijaše* umoran (227). *Bijaše* razočaran (296).

b) Isti imperfekt je u više proširenih rečenica, npr.: *Bijaše* veoma zadovoljan svojim otkrićem (41). A ona slika *bijaše* nevjerojatno smiješna (56). *Bijaše* čuvar toga poretka (86). Opet joj lice *bijaše* boje cikle (89). *Bijaše* zabrinut zbog toga (106). Ulicu ne *bijaše* teško pronaći (320). *Bijaše* sasvim utučen (322).

c) Dakako, najobilniji je u složenim rečenicama. Npr.: Taj svijet *bijaše* strastven i bučan (. . .), ali ta njihova strastvenost i bučnost *bijaše* bez posebne oznake, jednoobrazna i zato *nalikovaše* na učinak mehanizma (9). Ražestila se, *bijaše* u licu crvena poput cikle (94). To ne *bijaše* sivo lice što je na krilima doletjelo (. . .), to *bijaše* šuman i glasan svijetao prostor . . . (99). *Bijaše* bijesan. *Bijaše* bijesan na tog svoga gosta, koji mu tako surovo poremetio . . .

(157). Natoči čašu pa je *ispijaše* sitnim gutljajima (225). Mlada vrisne »mama« i uhvati se objema rukama za glavu, a stara nametljivo *pokazivaše* došljacima oči iz kojih curkom teku suze (323).

Spomenuti i idući primjeri uzeti su nasumce, ali oni pokazuju da preteže upotreba imperfekta u složenim rečenicama nad onima u nesloženim, i još to: kad je imperfekt u složenoj rečenici, češći je u nezavisnoj nego u zavisnoj.

2. Dončević se služi imperfektom za obrazloženje ili objašnjenje neke druge radnje, među kojima su i one izrečene u upravnom govoru. Npr.: »... to nije nikakva šala«, *nastavljaše* sve osornije apotekar (77). »... u tome prosjedeli čitavu noć«, *dovijaše* se oštroumno žandar (90). ... odabire između njih jedan (*bijaše* džepni s ugraviranom lokomotivom), prislanja ga ... (156). »Uostalom«, *vikaše* mali čovjek u taj lijevak ... (258).

3. U određenoj rečeničnoj situaciji imperfektom nesvršenih glagola izriče se ponavljanje radnje, npr.: Mali čovjek topio se od užitka, *skidaše* i opet *naticaše* bez prave svrhe naočari na nos (139). Pa sjedne na stolac pored toga bogca, te od zgođe do zgođe *mahaše* pažljivo ubrusom oko znojne njegove glave ... (137). Oprosti se, ode i opet *stupaše* gizdavo cestom (150). – Ponavljanje radnje izraženo je popratnim riječima u svakoj rečenici.

4. a) Veoma su široke mogućnosti imperfekta za izricanje različitih duševnih stanja i ta je njegova osobitost u romanu prilično iskorištena. Primjeri: Osjećamo se u neku ruku krivcem, upravo fakinom, kojemu čovjek opravdano *upućivaše* svoj gnjev (75). Najednom s mržnjom *promatraše* Pepicu (239). – O kakvim se raspoloženjima radi, upućuju na to izričaji »svoj gnjev« i »s mržnjom«. Maretić bi ih, vjerojatno, uvrstio u one s pomoću kojih se kazuje prijekor, što bi donekle moglo biti, iako su gnjev i mržnja jači od prijekora.

b) Pisac se više služio imperfektom u izražavanju uznemirenosti i ljutnje, npr.: Ivan Nepomuk odlučnim i brzim pokretima *bacaše* na sebe odjeću, pa kad ju je nabacao, odvoji se od sjene grma, te se žurnim, gotovo trčećim korakom uputi kući (49). Komarica nervoznim i žestokim pokretima *otiraše* dlakavim ubrusom mokro lice, *bijaše* uzbuđen, ponovo bude svijestan opasnosti, koja je golema i koja vreba sa svih, baš sa svih strana (152). Pa se žustro *kretaše* pločnikom uza zidove kuća tražeći tamo nesvijesno hlada ... (199). Sudski pisar, crven u licu, *otiraše* zatim zbunjenim pokretima hlače (233). – Po svemu se čini da je imperfekt ovdje poprimio kratkoću i živahnost radnje gotovo kao aorist. Ovakva osobina stvorena je ostalim rečeničnim dijelovima koji označuju užurbanost, brzinu i uzbuđenje. Ako bi se ovi imperfekti zamijenili perfektom, dobio bi se lagan, dapače spor ritam, što nikako ne bi odgovaralo stvarnom toku opisanih radnja.

5. Dosta puta je potvrđen imperfekt kojega se značenje proteže na sadašnjost. Primjeri: Taj Komarica *bijaše* rodom odnekud iz Like, ... (65). A žena mu po čudi i po životnim nazorima *bijaše* veoma nalik na nj ... (69). Postavio je pitanje jer ne *bijaše* Nijemac (135). Pa ipak joj taj čovjek *bijaše* sada potpuno stran, ... (137). Taj čovjek koji *bijaše* trgovac (ili mlinar) položi ruku

i zagleda se ... (164). – Doista imperfekt je u službi prezenta, imperfektni prezent, jer, primjerice, Komarica *je* rodom odnekud iz Like; žena *je* veoma nalik na nj, itd. Sadašnjost je iskazana prošlim vremenom u skladu s načinom pripovijedanja prijašnjih događaja za koje je upotrijebljen indikativ odgovarajućih vremena; u takvu bi onda kontekstu pravi prezent donekle odudarao. Da bi se to utvrdilo, dovoljno bi bilo navesti pasus iz kojega je izvađen pojedini primjer.

6. U romanu sam pronašao i jedan poslovični ili gnomski (svevremenski) imperfekt. To je: Ono što *bijaše* jedamput, ne iščezava više nikada (9).

Jasno je vidljivo da je uvijek imperfekt tvoren od nesvršenih glagola; pisac nije posezao za tvorbom od svršenih držeći se dobro temeljnog osjećanja imperfektnog značenja.

Ostaje činjenica da je svaki imperfekt zamjenljiv perfektom i pri tom značenje ostaje isto. Unatoč ovakvoj mogućnosti stil bi obavezno izgubio na vrijednosti kad bi se to provelo. U prvom redu postupak bi vodio izražajnom siromašnju i u jednoličnost, zatim bi pretrpio izmjenu rečenični ritam, zvukovna strana, slikovitost i druge vrednote. Dončevićev imperfekt organski se čvrsto uklopio u cjelinu, naprosto urastao u izražajni sistem glagolskih oblika s raznovrsnim službama. U dosadašnjim primjerima lako je uočiti sve njegove odlike, a nekoliko izrazitijih samo će ih potvrditi. Npr.: I tako jureći probudi nekoga psa iza plotu, pas panički zalaje povlačeći sa štropotom lanac o koji je bio privezan, njemu iz susjedstva odgovori drugi, zatim treći, i čitavo mjesto najedanput *odzvanjaše* od zaglušnog i bijesnog laveža (81). I *hihotaše* sve neobuzdanije (139). Nepomuk bučno i otegnuto *sркаše* (220). Ferdinand Magdić *jecaše* glasno od ganuća i *otiraše* oči (239). – Glagoli su onomatopejski, osim zadnjega, te je njihova zvučnost i ritmičnost potpuno stupila do izražaja u ovojme glagolskom obliku; u perfektu bi bila bljeđa. Umjetnik je ovo jamačno osjećao i stoga se poslužio imperfektom kako bi postigao jaču izražajnost.

Bila je svrha ovog članka pokazati upotrebu i sintaktički doseg imperfetka u jednome suvremenom književnom djelu. Ako je imperfekt bio po učestalosti i rjeđi, sintaktički je zadržao veći raspon. To pokazuje da u sadašnjoj hrvatskoj književnosti imperfekt nije čest; ali se ne može govoriti o iščezavanju ili izumiranju; u sintaksi je zadržao gotovo sve odnose kakve je imao i u prošlom stoljeću.

LINGVISTIČKO POREĐENJE PREZENTA I IMPERFEKTA

Stanko Mitić

Pri obradi ove teme potrebno je, pre svega, ukazati na osnovna značenja ovih vremena, pa tek onda pokazati njihove dodire i ukrštanja, sličnosti i razlike.